

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

CƏMİLƏ QƏZƏNFƏR QIZI MUSAYEVA

**NEFT GƏLİRLƏRİNİN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ
EDİLMƏSİNİN MODELLEŞDİRİLMƏSİ**

5302.01- Ekonometriya

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2013

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Ə.İ.Hüseynov adına Kibernetika İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru,
professor **Y.H. Həsənlı**

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru,
professor **R.Ə.Balayev**

iqtisad elmləri namizədi,
dosent **E.N.Kərimov**

Aparıcı təşkilat: **AMEA-nın Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi**

Müdafiə 24 dekabr 2013-cü il saat 14⁰⁰-da Bakı Dövlət Universitetinin nəzdindəki FD.02.016 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi, 23.

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 22 noyabr 2013-cü ildə göndərilmişdir.

**FD.02.016 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, r.e.d., professor**

N.Q.Əhmədov

GİRİŞ

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı: Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra onun zəngin neft ehtiyatları dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin və iri beynəlxalq neft şirkətlərinin diqqətini cəlb etməyə başlamışdı. Həmin illərdə iqtisadiyyatı tənəzzüldən çıxaracaq və makroiqtisadi sabitliyi təmin edəcək başlıca resurs neft idi. Lakin, Azərbaycan öz vəsaiti hesabına neft yataqlarını istismar etmək iqtidarında deyildi. Belə ki, neft sənayesində istifadə olunan texnika və texnologiya köhnəlmiş, qazma işləri aparmaq üçün lazım olan texnika və texnologiyaların alınması üçün tələb olunan maliyyə resursları isə məhduddu idi. Digər tərəfdən mürəkkəb geosiyasi vəziyyət ilə əlaqədar beynəlxalq maliyyə qurumları və xarici banklar tərəfindən iri həcmli kreditlərin verilməməsi neft müqavilələrinin bağlanması zəruri etmiş, bu günədək xarici neft şirkətləri ilə 32-yə qədər beynəlxalq müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilələr neft sektorunun və ona xidmət edən sahələrin inkişafına, ölkəyə böyük həcmdə neft gəlirlərinin daxil olmasına səbəb olmuş, dünya bazarında neftin satış qiymətinin yüksəlməsi isə makroiqtisadi göstəricilərin (ÜDM-ə və büdcə gəlirlərinə, xarici ticarət dövriyyəsinə və s.) dinamik artımına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Təbii sərvətlərlə zəngin ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, təbii sərvətlərin istismarından əldə edilən gəlirlərdən səmərəli istifadə davamlı inkişafa zəmin yaradır. Bir sıra hallarda neft ehtiyatlarından əldə edilən gəlirlərin iqtisadi baxımdan pis idarə olunması iqtisadi artıma, həyat səviyyəsinə mənfi təsir edir, ölkənin uzunmüddətli inkişaf perspektivlərini aşağı salır. Azərbaycan zəngin enerji resurslarının hasilatı və onun qiymətinin sürətli artımı ilə əlaqədar dünyada yüksək artım tempi nümayiş etdirsə də, ölkə iqtisadiyyatında bir sıra neqativ meyillərin formalaşmışdır. Əvvəla, neftin satışından alınan gəlirlərin valyuta bazarına daxil olması milli valyutanın bahalaşmasına səbəb olmuş, milli valyutanın kursunun möhkəmlənməsi isə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə, qeyri-neft sahələrinin inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. İkincisi, ixracın strukturunda neft-qaz sektorunun xüsusi çəkisini kəskin artmış, qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsi ənənəvi ixrac məhsullarının xüsusi çəkisinin azalmasına şərait yaratmışdır. Üçüncüsü, dövlət büdcə gəlirlərinin neftdən asılılıq səviyyəsi yüksəlmiş, büdcənin qeyri-neft gəlirlərinin

xərclərini ödəmə qabiliyyəti aşağı düşmüşdür.

Təbii sərvətlər tükənən olduğundan, onların gətirdiyi yüksək gəlirlər də daimi deyil. Buna görə də ehtiyatlardan və onların gətirdiyi gəlirlərdən istifadəni zaman baxımından düzgün planlaşdırmaq ölkənin cari, həm də perspektiv sosial-iqtisadi inkişafını müəyyən edir. Bu mənada qeyd olunan problemlərin tədqiq edilməsinə, neft gəlirlərindən səmərəli istifadənin modelləşdirilməsinin öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Məhz bütün bunlar tədqiqat obyektinin seçilməsini zəruri etmişdir.

Tədqiqatın öyrənilmə səviyyəsi Təbii sərvətlərdən əldə edilən gəlirlərin ölkə iqtisadiyyatında yaratdığı sosial-iqtisadi problemlər, əldə edilən gəlirlərdən səmərəli istifadənin makromodelləşdirmə və proqnozlaşdırma məsələləri BP, Dünya Bankı, BMT İP-in ekspertləri, habelə Azərbaycan alimlərindən – Q.İmanov, Y.Həsənlı, V.Vəliyev, Ə.Əlirzayev, Z.Abdullayev, G.Yüzbaşova, Ə.Muradov, E.Hacıadə, A.Muradov, Q.İbadoğlu və başqalarının əsərlərində geniş tədqiq olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər ərzində ölkəmizdə aparılan makroiqtisadi təhlillər beynəlxalq təcrübədə sınaqlanmış və daha dəqiq nəticələrlə reallığı əks etdirən, iqtisadi-siyasi qərarların verilməsində istifadə olunan metodlardan daha çox empirik yanaşmalara əsaslanır. Bu tədqiqatçıların elmi əsərlərinin əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək lazımdır ki, həmin tədqiqatlarda neft sektorundan əldə edilən gəlirlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi, habelə neft gəlirlərindən səmərəli istifadə olunması kimi məsələlər kompleks halda öyrənilməmişdir. Bütün bunlar bizim tədqiqat mövzusunun aktuallığını, onun məqsəd və vəzifələrini müəyyən etmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri Dissertasiya işində qarşıda duran başlıca məqsəd neftin satışından əldə edilən gəlirlərin ölkə iqtisadiyyatına təsirini müəyyən etmək, bu gəlirlərdən səmərəli istifadə istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Dissertasiya işində qarşıda qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Təbii sərvətlərlə zəngin ölkələrin iqtisadiyyatında baş verən proseslərin tədqiqi əsasında neftin satışından əldə edilən gəlirlərdən səmərəli istifadə sahəsində dünya təcrübəsinin öyrənilməsi;

- Neft gəlirlərinin iqtisadi dövriyyəyə daxil olmasından yarana biləcək mənfi tendensiyaların qarşısını almaq üçün dünya ölkələrində yaradılan neft fondlarının fəaliyyət mexanizmi və funksiyalarının tədqiq edilməsi;

- Dünya ölkələri üzrə neft ehtiyatlarının hasilat və istehlakının müqayisəli təhlil edilməsi, karbohidrogen ehtiyatlarının (faydalı qazıntı yataqlarının) işlənilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübədə daha geniş yayılmış müqavilə münasibətlərinin araşdırılması, Azərbaycanda imzalanmış hasilatın pay bölgüsü müqavilələrinin Azərbaycan iqtisadiyyatında rol və əhəmiyyətinin nəzəri əsaslandırılması;

- Azərbaycanda neft hasilatında, ÜDM-in neft və qeyri-neft sahələri üzrə strukturunda, nominal və real artımında baş verən dəyişikliklərin müəyyən edilməsi;

- Neftin satışından əldə edilən gəlirlərin, habelə Neft Fondunun və dövlət büdcəsinin neft gəlirlərinin ölkə iqtisadiyyatına təsirinin müəyyən edilməsi;

- Neft sektoruna investisiya qoyuluşlarının dinamikası və strukturunda baş verən dəyişikliklərin tədqiqi, habelə investisiya qoyuluşlarının əlavə dəyərin formalaşmasına təsirinin qiymətləndirilməsi;

- Neftdən əldə edilən gəlirlərin ölkə iqtisadiyyatına, habelə qeyri-neft sektoruna təsirinin qiymətləndirilməsi, Neft Fondunun vəsaitlərinin səmərəli istifadəsi istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanması.

Tədqiqat obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini iqtisadiyyatın neft sektoru, predmetini isə neft hasilatı və satışından əldə edilən gəlirlərin iqtisadiyyata təsirinin ekonometrik qiymətləndirməsi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını dünyanın, eləcə də respublikanın iqtisadçı alimlərinin və bu sahədə çalışan təcrübəli mütəxəssislərin əsərləri, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları, Mülki Məcəllə, Vergi Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərman və Sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin Qərarları, Dövlət Proqramları, Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK), habelə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərin (BP) materialları təşkil edir.

Tədqiqat prosesində müqayisəli təhlil, statistik qruplaşdırma,

analitik metodlardan, habelə riyazi və ekonometrik modelləşdirmə üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını AR DSK statistik hesabatları, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın, Dünya Bankının illik hesabatları, BMT, BVF və BP statistik materialları və s. təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Neftin satış qiymətinin ÜDM-ə təsir əmsalı qiymətləndirilmişdir;

- Kobb-Duqlas istehsal funksiyası çərçivəsində neft və qeyri-neft sektorunda əlavə dəyərin formalaşmasına istehsal amillərinin təsiri ekonometrik qiymətləndirilmişdir.

- Neft və qeyri-neft sektorunda ÜDM-in həcminə investisiya qoyuluşları və neftin dünya qiymətinin təsiri araşdırılmışdır.

- Neft gəlirlərinin əhalinin məşğulluğuna, yoxsulluq səviyyəsinə, dövlət büdcəsinin vergi daxilolmalarının həcminə, istehlak qiyməti indeksinə təsiri tədqiq edilmişdir;

- Qeyri-neft sektorunda əlavə dəyərin artımına Neft Fondunun xərclərinin və neft gəlirlərinin təsir əmsalı hesablanmışdır.

- “Holland sindromu” təhlükəsinin qarşısının alınması, iqtisadiyyatın neftdən asılılığının azaldılması, habelə neft gəlirlərindən səmərəli istifadə olunması istiqamətləri müəyyən edilmiş, bu istiqamətdə elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işlənilib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın təcrübə əhəmiyyəti: Tədqiqat işində əldə edilən nəticə və təkliflərdən Azərbaycanda makroiqtisadi siyasətin cari və strateji istiqamətlərinin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsinin elmi cəhətdən əsaslandırılmasında, habelə makroiqtisadi göstəricilərin proqnozlaşdırılmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işinin nəticələrinin çap edilməsi və aprobeşiyası: Tədqiqat işinin əsas nəticələri 12 elmi məqalə və tezisdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu: Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər, ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 141 səhifəni əhatə edir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiya işinin aktuallığı əsaslandırılır, problemin öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri, obyekt və predmeti göstərilir, həmçinin işin elmi yeniliyi, praktiki əhəmiyyəti və aprobeşiyası şərh edilir.

“Təbii sərvətlərdən əldə olunan gəlirlərin iqtisadi inkişafa təsiri və ondan səmərəli istifadənin iqtisadi modelləşdirilməsinin nəzəri metodoloji aspektləri” adlanan I fəsildə təbii sərvətlərdən əldə olunan gəlirlərin iqtisadiyyata təsiri, neft gəlirlərindən səmərəli istifadə probleminin modelləşdirilməsinin nəzəri metodoloji əsasları tədqiq edilmişdir.

Təbii sərvətlərdən əldə olunan gəlirlərin iqtisadiyyata təsirinə münasibət birmənalı deyil. Bununla bağlı dünyanın tanınmış alimləri (M.Korden, P.Neari, R.Auti, C.Saks, E.Uorner, T.Gylfason, D.Hannan, S.Eduard) müxtəlif ölkələrin təcrübəsini öyrənərək təbii sərvətlərin yaratdığı sosial-iqtisadi problemləri tədqiq etmişdilər. Aparılan araşdırmalarda göstərilir ki, təbii sərvət ölkə üçün yüksək inkişaf və ya bəla mənbəyinə çevrilə bilər, iqtisadiyyatın birtərəfli inkişafına, habelə resurs lənətinin yaranmasına səbəb ola bilər. “Resurs lənəti” (bəzən “bolluq paradoksu” adlandırılır) istehsalçı ölkələrdə təbii resurslardan yüksək dərəcədə asılılığın, iqtisadiyyatın digər sahələrinə qarşı etinasızlıq, korrupsiya, gəlirlərin bərabərsizliyi və s. kimi paradoksal mənfi nəticələrin yarada biləcəyini nəzərdə tutur. C.Saks və E.Uorner araşdırmalarında 1971-1989-cü illərdə dünyanın 97 ölkəsində iqtisadi artım və təbii resurslar arasında qarşılıqlı əlaqənin müqayisəli təhlilini aparmışdılar. Müəlliflər 1995-ci ildə dərc etdirdikləri “Natural resource abundance and economic growth” məqaləsində göstərdilər ki, təbii resursların ixrac səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə digər ölkələrlə müqayisədə, iqtisadi artımın anormal şəkildə zəiflədiyi müəyyən olunmuş, təbii sərvətlərlə iqtisadi artım arasında tərs mütənəsbiliyin mövcudluğu göstərmişdir. Y.H.Həsənli təbii sərvətlərlə zəngin olan ölkələrdə sahələrin qeyri-bərabər inkişafının başlıca səbəbini təbii sərvətlərlə zəngin iqtisadi sektorda (neft-qaz sektorunun) yaranan gəlirdən təbii və insan kapitalın (təbii ətraf mühüt, ekoloji təmizlik, səhiyyə, elm və təhsil) payının tam ödənilməməsi olduğunu göstərmişdi. Çünki, təbii ətraf mühüt və ekoloji təmizliyə, habelə səhiyyə, elm və təhsilə yönəldilən xərclər nəticə etibararı ilə qeyri-təbii sərvətlər

sektorunun məhsul və xidmətlərinə tələbi artırmaqla həmin sektorun inkişafını stimullaşdırır.

Neft gəlirlərinin iqtisadi dövriyyəyə daxil olmasından yarana biləcək mənfi tendensiyaların qarşısının alınması istiqamətində fondların yaradılması və makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsi üzrə modelləşdirmə təcrübəsi geniş yayılmışdır. Hazırda dünyanın 15-dən çox ölkəsində belə fondlar fəaliyyət göstərir. Təyinatından asılı olaraq belə fondlar 3 şərti qrupa bölünür:

✓ büdcə ehtiyat fondları (Tənəzzül və durğunluq dövrlərində dövlət büdcə gəlirlərinin kəskin azaldığı halda dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə yaradılan fondlar. Bu cür fondlar Honkonq, Sinqapur, CAR-da yaradılmışdır.);

✓ stabilləşdirmə fondları (Bu fondlar dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərindəki artım-azalmanın tənzimlənməsi, təbii resursların hasil olunduğu ərazilərdə əlavə dövlət xərclərinin, məsələn ekoloji tarazlığın bərpa edilməsi və s. kimi məsələlərin maliyyələşdirilməsi məqsədlərinə xidmət edir. Hazırda Alyaska, Venesuela, Küveyt, Nigeriya, Norveç, Çilidə bu cür fondlar fəaliyyət göstərir);

✓ gələcək nəsillər fondu (Təbiətin bəxş etdiyi resurs gəlirlərindən yalnız indiki deyil, həm də gələcək nəsillərin faydalanması üçün nəzərdə tutulur. Bu fondlar Alberta, Alyaska, Küveyt, Oman, Papua-Yeni Qvineyada yaradılmışdır)

“Azərbaycanın neft gəlirləri, ondan istifadənin müasir vəziyyəti və iqtisadi-riyazi modelləri” adlanan II fəsildə neft müqavilələrinin iqtisadi əhəmiyyəti, təbii sərvət olan neftdən istifadənin müasir vəziyyəti təhlili edilmiş, neft və qeyri-neft sektorunda əlavə dəyərin formalaşmasına təsir edən amillər ekonometrik qiymətləndirilmişdir.

Yüksək enerji tutumuna malik, asan nəql edilən neft XX əsrin ortalarından başlayaraq dünyada əsas enerji mənbəyi hesab olunur. Hazırda hasil olunan neftin həcmimin 84%-i yanacaq istehsalı, 16%-i isə kimyəvi həlledicilər, gübrələr, dərman vasitələri və digər məhsullar hazırlamaq üçün istifadə edilir. 1991-ci ildə dünyada kəşf olunmuş neft ehtiyatlarının həcmi 1032,7 mlrd., 20 il ərzində 59% artaraq 2011-ci ildə 1652,6 mlrd. bərel təşkil etmişdir. 2011-ci ildə neft ehtiyatlarının əsas hissəsi Venesuelada (17,9%), Səudiyyə Ərəbistanı (16,1%), Kanada (10,6%) və İranda (9,1%) qeydə alınmışdır. BP-nin hesablamalarına görə Azərbaycanın neft ehtiyatı 2001-ci ildə 1,2 mlrd., 2011-ci il üzrə 7 mlrd. bərel qiymətləndirilmişdir. Neft ehtiyat-

larının həcmi 2001-ci ilə nisbətə 5,8 dəfə artmış, dünyada məcmu neft ehtiyatlarının tərkibində xüsusi çəkisi 0,1 faizdən 2011-ci ildə 0,4 faizə yüksəlmişdir. BP-nin rəsmi göstəricilərinə müvafiq aparılan hesablamalara görə dünyada kəşf edilmiş ehtiyatların bu tendensiya ilə istismarı təbii sərvətin 54 ilə qədər tükənəcəyini göstərir. Təxmin edilən ən uzun tükənmə müddət Venesuelada 300 il, Kanadada 137 il, İran və Küveytdə 96 il qeydə alınmışdır. Azərbaycan üzrə müvafiq göstərici 21 ilə bərabərdir.

Cədvəl 1

Dünya ölkələri üzrə 2011-ci ildə adambaşına neft ehtiyatı, gündəlik neft istehsalı və istehlakı

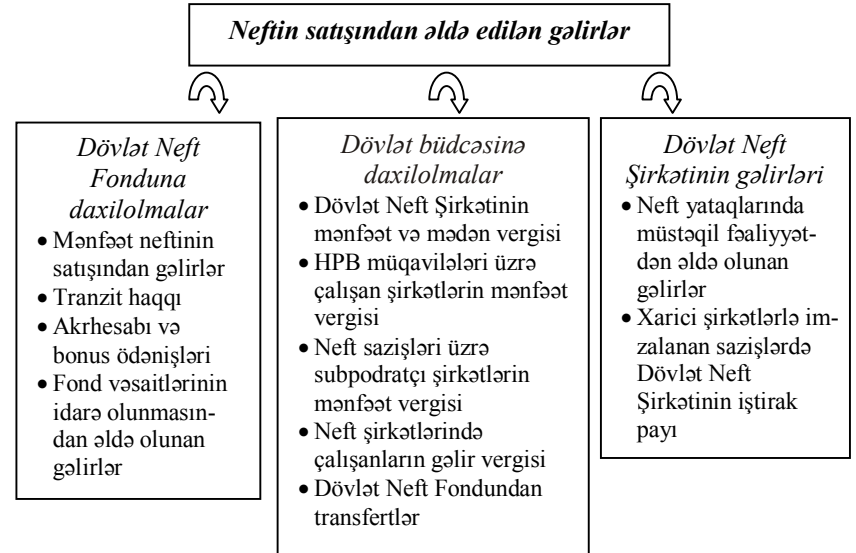
Ölkələr	Neft ehtiyatlarının bölgüsü (%)	Adambaşına neft ehtiyatları	Adambaşına gündəlik neft hasilatı	Adambaşına gündəlik neft istehlakı
Dünya üzrə	100	236,5	0,01	0,013
Venesuela	17,9	10119,5	0,09	0,027
Səudiyyə Ərəbistanı	16,1	9512,5	0,4	0,104
Kanada	10,6	5078,3	0,102	0,067
İran	9,1	1940,9	0,06	0,023
Küveyt	6,1	36250,0	1,04	0,143
BƏƏ	5,9	12379,7	0,42	0,089
Rusiya	5,3	617,6	0,07	0,021
ABŞ	1,9	99,1	0,03	0,060
Qazaxıstan	1,8	1807,2	0,11	0,012
Qatar	1,5	14529,4	1	0,141
Azərbaycan	0,4	760,9	0,1	0,009
Norveç	0,4	1380	0,41	0,06

Mənbə: www.stat.gov.az və BP Statistical Review of World Energy June 2012, s. 6-9 materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldən görüldüyü kimi adambaşına düşən neft ehtiyatlarının ən yüksək həcmi Küveytdə 36 min barel, Qatarda 14,5 min barel, BƏƏ-də 12,4 min barel, Venesuelada 10,1 min barel müəyyən edilmişdir. Azərbaycanda müvafiq göstərici 761 barel olmaqla dünya üzrə orta göstəricidən təqribən 3,2 dəfə çoxdur. Adambaşına düşən günlük neft hasilatının ən yüksək göstəricisi Küveytdə 1,04 barel, Qatarda 1 barel, Kanadada 0,102 barel qeydə alınmışdır. Nəzərə alsaq ki, dünya üzrə neft ehtiyatlarının 0,4% Azərbaycanın payına

düşdüyü halda, adambaşına düşən gündəlik neft hasilatının həcminə görə əhəmiyyətli çəkiyə malikdir.

Ölkə üzrə neftin satışından əldə edilən gəlirlər əsasən 3 istiqamətdə qruplaşdırılır:



Neftin satışından daxil olan vəsaitin əsas hissəsi Neft Fondunda cəmləşir. Fondun qarşısında qoyulan əsas vəzifə neft və qaz sazişlərinin həyata keçirilməsindən, habelə fondun fəaliyyətindən əldə olunan vəsaitin yığılmasını və səmərəli idarə olunmasını təmin etməkdir. Neft Fondunun vəsaitləri hasilatın pay bölgüsü sazişlərinə uyğun olaraq Azərbaycanın payına düşən karbohidrogenlərin satışından əldə edilən xalis gəlirlər, bonuslar, karbohidrogen ehtiyatlarının işlənilməsi ilə əlaqədar sərmayədarlar tərəfindən ödənilən akrhesabı ödənişlər, dividendlər, neftin və qazın Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə ötürülməsindən, fondun aktivlərinin yerləşdirilməsindən, idarə olunmasından əldə edilən gəlirlər və digər daxilolmalar hesabına formalaşır.

Aparılan təhlil göstərir ki, bütövlükdə 2001-2011-ci illər ərzində fonda daxil olan vəsaitlərin həcmi 53,5 mlrd. manata bərabər olmuşdur. Vəsaitlərin mənbələri üzrə strukturunun tədqiqi göstərir ki, təhlil edilən dövrdə gəlirlərin 95,4%-i mənfəət neftinin satışından,

2,1%-i fond vəsaitlərinin idarə edilməsindən, 2,1%-i neftin ixrac qiyməti ilə topdansatış qiyməti arasındakı fərqdən, yerdə qalan hissəsi isə digər gəlir mənbələrindən əldə edilmişdir.

Cədvəl 2

Neft Fondunun gəlirləri və xərcləri (mlrd. manat)

	2001	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	Cəmi
Gəlirlər	0,2	0,66	0,99	1,9	11,9	8,2	13,1	15,6	53,5
Xərclər	0,0008	0,23	0,98	1,1	4,3	5,3	6,4	9,6	28,3
Dövlət büdcəsinə transfertlər yekuna %-lə nisbəti	-	0,15	0,59	0,59	3,8	4,9	5,9	9	25,1
		64,4	59,6	55,1	88,5	92,8	92,6	93,7	

Fondun gəlirlərinin bir hissəsi gələcək nəsillər üçün ehtiyat vəsaitin formalaşdırılmasına, digər hissəsi isə onun xərclərinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. Qeyd edək ki, 2001-ci ildə gəlirlərin 0,4%-i xərclərə yönəldiyi halda, müvafiq göstərici 61,1 faiz bəndi artaraq 2011-ci ildə 61,5%-ə yüksəlmişdir. Fondun vəsaitlərinin xərclənməsi aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirilir:

- 1) Dövlət büdcəsinə transfert;
- 2) Sosial layihələrin maliyyələşdirilməsi;
- 3) İnfrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi;
- 4) İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsi;
- 5) Fondun idarə edilməsi ilə bağlı xərclər.

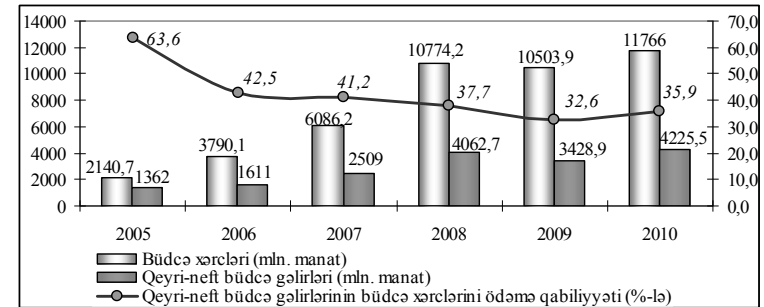
Fond xərclərinin tərkibində büdcəyə transfertlər üstün çəkiyə malikdir. 2003-cü ildə 100 mln. manat, 2011-ci ildə isə 9000 mln. manat fondan dövlət büdcəsinə transfert edilmişdir ki, bu da fondun ümumi xərclərinin 2003-ci ildə 42,4%-ni, 2011-ci ildə isə 93,7 %-ni təşkil etmişdir. Neft Fondunun vəsaiti hesabına 2001-2011-ci illərdə sosial yönümlü layihələrin maliyyələşdirilməsinə ümumilikdə 857,8 milyon, infrastruktur layihələrinə isə 2 mlrd. manat vəsait ayrılmışdır.

Neftin satışından əldə edilən vəsaitlərin xərclənməsi birbaşa və ya büdcə vasitəsi ilə həyata keçirilir. Dövlət Neft Fonduna toplanan vəsaitlər birbaşa formada hər hansı bir layihənin maliyyələşdirilməsinə, ya da büdcəyə transfertlər şəklində ölkə iqtisadiyyatına yönəldilir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, son illərdə dövlət büdcəsi-

nin neft gəlirlərindən asılılıq səviyyəsi də yüksəlmişdir. 2005-ci ilə nisbətə büdcə gəlirlərinin həcmi 5,5 dəfə artaraq 2010-cu ildə 11,4 mlrd. manata çatmışdır. Neft sektoru üzrə büdcə daxilolmalarının həcmi təqribən 10,4 dəfə artaraq 2010-cu ildə 7,2 mlrd. manata çatmış, ümumi gəlirlərin tərkibində neft sektorunun xüsusi çəkisi 32,2 faiz bəndi artaraq 63% təşkil etmişdir.

Büdcə xərcləri 2005-ci ilə nisbətə 2010-cu ildə 5,6 dəfə artaraq 11,8 mlrd. manata çatmışdır. Diaqramdan göründüyü kimi büdcə xərclərinin artımı büdcənin qeyri-neft gəlirlərinin artımını üstələmişdir. Büdcənin qeyri-neft gəlirlərinin həcmi isə 3,1 dəfə artaraq 4,2 mlrd. manat təşkil etmiş, büdcə xərclərini ödəmə qabiliyyəti isə aşağı düşmüşdür. Belə ki, 2005-ci ildə qeyri-neft büdcə gəlirləri büdcə xərclərinin 63,6%-ni ödəyirdisə, müvafiq göstərici 27,7 faiz bəndi azalaraq 35,9% olmuşdur.

Diaqram



Mənbə: "Holland sindromu ilə mübarizədə Azərbaycan modeli" s. 74 və az.stat.gov.az materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Dövlət xərclərinin yüksək artımı investisiyaya olan yüksək tələbatı ilə izah edilir. Investisiyaya tələbatın ödənilməsi ilk dövrlərdə xərclərin artımını təmin etsə də, qeyri-neft sektorunun inkişafına və ölkənin tədricən neft və qaz gəlirlərindən asılılığının zəifləməsinə yönəldilmişdir. Dövlət investisiyaları uzun müddətli perspektivdə məhsuldarlığın artımına şərait yaratsa da, qısa müddətli planda dövlət xərclərinin artımını sürətləndirir və real valyuta məzənnəsinin yüksəlməsinə təzyiqləri artırır.

Dünya bazarında neftin qiymətində baş verən qalxma və enmələr neft ixrac edən ölkələrin iqtisadiyyatına müsbət və ya mənfi təsir göstərir. Neftin qiymətinin artması ixracatçı ölkələr üçün cari dövrdə

müsbət hal olsa da, gəlirlər düzgün idarə edilmədiyi halda, uzun müddətli perspektivdə bir sıra mənfi nəticələr verir və iqtisadiyyatın neftdən asılılığını artırır. 2011-ci ildə Şimali Afrika və Yaxın Şərq ölkələrində yaşanan siyasi iğtişaların güclənməsi ilə əlaqədar dünya bazarlarında 1 barel neftin qiyməti 111 ABŞ dolları keçmişdir. Qeyd edək ki, 1990-cı ildə 1 barel neftin qiyməti 24, 2000-ci ildə 28, 2005-ci ildə 56 dollar təşkil etmişdir.

Ümumi daxili məhsulun həcminə neftin qiymətinin təsirini müəyyənləşdirmək üçün ekonometrik qiymətləndirilmə yerinə yetirilmişdir:

$$UDM = - 8084.45 + 597.93 * NDQ \quad (1)$$

Prob. (0.01) (0.0)
R²=0.941 R²_{adj}=0.935 DW=1.47

Burada, əmsalların altında mötərizədə yazılan rəqəmlər əmsalların qiymətlərinin anakütlədəki həqiqi qiymətə bərabər olmaması ehtimallarıdır, R²-determinasiya əmsalı, R²_{adj} - dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsalı, DW - Darbin-Vatson statistikasidir.

Determinasiya əmsalının 0.941 olması 1990-2011-ci illərdə ümumi daxili məhsulun həcmində dəyişməsinin 94.1%-i dünya bazarında neftin satış qiymətinin dəyişməsi ilə izah olunduğunu göstərir. Reqrəsiya əmsalının ümumi keyfiyyətinin yoxlanılması üçün istifadə olunan F statistikasının qiymətinin verilmiş əhəmiyyətlik səviyyəsində Fişer paylanması kritik qiymətindən böyük olmaması ehtimalı 0.0-dır. Darbin-Vatson statistikasının qiymətinin 2-yə yaxın olması birinci tərtib avtokorelyasiyasının mövcud olmasını göstərir. Modelin nəticəsinə görə dünya bazarında neftin bir barel satış qiymətinin bir dollar qalxması ümumi daxili məhsulun 598 dollar artımını təmin edir.

İstehsal prosesində istifadə edilən maddi və əmək resursları (bunlar birlikdə istehsal resursları adlanır) ilə istehsal olunan məhsul arasındakı əlaqə istehsal funksiyasını ifadə edir. İstehsal funksiyası ilk dəfə K.Viksel tərəfindən təklif edilsə də, statistik göstəricilər əsasında model 1928-ci ildə iqtisadçı Ç.Kobb və riyaziyyatçı P.Duqlas tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Bu istehsal funksiyası riyazi olaraq məhsul istehsalının (Y) əsas fondlardan (K) və işçi qüvvəsindən (L) asılılığını göstərməklə, aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$Y = aK^\alpha L^\beta, \quad \alpha + \beta = 1 \quad (1)$$

Burada, a - sabit əmsal, α və β parametrləri, Y - istehsalın həcmi, K - kapitalı, L - işçilərin orta illik sayını göstərir.

Neft sektorunda əlavə dəyəri formalaşmasının Kobb-Duqlas istehsal funksiyası ilə qiymətləndirilməsinin nəticəsi aşağıdakı kimi alınmışdır:

$$NED = NEF^{0.5000} \cdot NME^{0.5000} \cdot e^{0.1972t} \quad (4)$$

Modelinin nəticəsi göstərir ki, neft sektorunda əsas fondların həcmində, habelə işçilərin sayının bir faiz artımı əlavə dəyərin 0,5% artımını təmin edir. Zamanla əlaqədar elmi texniki tərəqqi isə neft sektorunda əlavə dəyərin yaranmasına 19,7% təsir göstərir.

İnvestisiya qoyuluşları əsas fondların yaradılması və təkrar istehsalı əsasında yeni istehsal və sosial sahələrin yaradılmasına, məcmu məhsul buraxılışının artımına səbəb olur. Son illər daxili maliyyələşmə mənbələri hesabına iqtisadiyyatın kapitalizasiyası artmış, bütün mənbələrdən iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının həcmi 2000-ci ilə nisbətdə 13 dəfə artaraq 2011-ci ildə ÜDM-in 25,5%-nə bərabər olmuşdur. Aparılan hesablamalar göstərir ki, 2000-2011-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına bütövlükdə 72,8 mlrd. manat həcmində investisiya qoyulmuş, bu investisiyaların 42,3%-i (30,8 mlrd. manat) neft sektoruna, 57,7%-i (42 mlrd. manat) isə qeyri-neft sektoruna yönəldilmişdir. Neft sektorunda əlavə dəyərin formalaşmasına investisiyanın və neftin dünya qiymətinin təsirini müəyyən edən ekonometrik qiymətləndirmənin nəticəsi:

$$\log(NED) = 1.09 * \log(NI) + 0.0058 * NDQ \quad (5)$$

prob. (0.0) (0.0)
R²=0.930 R²_{adj}=0,915 DW=1,59

Reqrəsiya tənliyinə əsasən demək olar ki, neft sektoruna qoyulan investisiyanın 1% artımı əlavə dəyərin 1,09% artımını, bir barel neftin qiymətinin bir dollar artımı isə əlavə dəyərin 0.005% artımını təmin etmişdir.

Qeyri-neft sektorunda əlavə dəyərin formalaşmasına investisiyaların təsirini xarakterizə edən reqressiya tənliyi

$$\log(QNED) = 4.451 + 0.592 * \log(QNEI) \quad (6)$$

prob. (0.0) (0.0)
R²=0.976 R²_{adj}=0,973 DW=1,6

şəklindədir.

Modelə əsasən demək olar ki, qeyri-neft sektoruna qoyulan investisiyaların 1% artması qeyri neft sektorunda əlavə dəyərin 0,6% artmasına səbəb olmuşdur.

“Neft gəlirlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması-

nın modelləşdirilməsi” adlanan III fəsil neft gəlirlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması istiqamətlərinə, neft sektorundan əldə edilən gəlirlərin qeyri-neft sektorunun inkişafına təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsinə həsr edilmişdir. Dissertasiya işində “Holland sindromu”nun əlamətləri üzrə Azərbaycanda baş verən proseslər tədqiq edilmiş, “Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiyası”nda göstərilən istiqamətlər üzrə həyata keçirilmiş tədbirlər və onların qeyri-neft sektorunun inkişafına təsiri qiymətləndirilmişdir.

İqtisadiyyatın diversifikasiyası, regionların tarazlı və davamlı inkişafı, ölkə iqtisadiyyatının neft amilindən asılılığının aradan qaldırılması məqsədilə 2004-2008 və 2009-2013-cü illəri əhatə edən iki Dövlət Proqramı reallaşdırılmışdır.

Cədvəl 3

Bakı şəhəri və regionları xarakterizə sosial-iqtisadi göstəricilər

	Ölkə üzrə		Bakı şəhəri		Regionlar	
Məhsul buraxılışı (mln. manat)	58,9	100%	42,8	72,6%	16,1	27,4%
Adambaşına düşən məhsul buraxılışı (manat)	6380		20163		2267	
İnvestisiyalar (mln. manat)	12,8	100%	8,4	65,5%	4,4	34,5%
Adambaşına investisiyalar (manat)	1386		3951		620	
Əhali gəlirləri (mlrd. manat)	30,6	100%	16,2	52,9%	14,4	47,1%
Adambaşına düşən gəlirlər (manat)	3317		7636		2029	
Yeni iş yerləri	94,1	100%	28,2	30%	65,9	70%
Əmək haqqı	364,2		517,2		248	

Mənbə: “Azərbaycanın regionları 2008” s. 34-35 və “Azərbaycanın regionları 2012” s. 40-43, 52 əsasında tərtib edilmişdir.

Həyata keçirilən islahatlar nəticəsində məhsul buraxılışının həcmi ölkədə 2007-ci ilə nisbətə 70,4% artaraq 2011-ci ildə 58,9 mlrd. manata çatmışdır. 2007-ci il üzrə istehsal edilmiş məcmu məhsulun 81%-i Bakı şəhərinin, 19%-i isə regionların payına düşmüşdür. Ötən dövr ərzində məhsul buraxılışının həcmində Bakı şəhəri üzrə 1,5 dəfə, regionlar üzrə 2,4 dəfə artım qeydə alınmışdır. Nəticədə ölkə üzrə məcmu məhsul buraxılışında regionların xüsusi çəkisi 2011-ci ildə 27,4%-ə yüksəlmişdir. Adambaşına düşən məhsul buraxılışı

göstəricisində də Bakı şəhəri və regionlar üzrə əsaslı fərq müşahidə edilir. Regionlar üzrə 2011-ci ildə qeydə alınan göstərici ölkə üzrə müvafiq göstəricidən 2,8 dəfə, Bakı şəhəri üzrə müvafiq göstəricidən isə təqribən 9 dəfə azdır.

BMT-nin İnkişaf Proqramı çərçivəsində aparılan araşdırmalarda ölkənin neftdən asılılıq səviyyəsi ilə İnsan İnkişafı İndeksi (İİİ) arasında əlaqə müəyyən edilmişdir. Həmin hesabatda belə bir nəticə əldə edib ki, ölkə iqtisadiyyatının təbii sərvətlərdən asılılığı artdıqca, İİİ-nin səviyyəsi aşağı düşür. Burada iqtisadiyyatın təbii sərvətlərdən asılılıq səviyyəsi dedikdə, onların ixracından əldə olunan gəlirlərin ÜDM-də payı nəzərdə tutulur. Dissertasiya işində neft ehtiyatları ilə zəngin ölkələrin insan inkişafı indeksi və onu xarakterizə edən göstəricilərin müqayisəli təhlili göstərmişdir ki, iqtisadi, siyasi qeyri-sabitliyin hökm sürdüyü və neftdən asılılıq səviyyəsi yüksək bəzi ölkələrdə İİİ görə geridə qalır. Məsələn, dünya üzrə neft ehtiyatlarının 0,8%-nin cəmləşdiyi Anqolanın neftdən asılılıq səviyyəsi yüksək olduğu halda İnsan İnkişafı İndeksinə görə 186 ölkə arasında 148-ci yerdə durur. Uyğun hallar Yəmən, Nigeriya və digər ərəb ölkələrində də qeydə alınmışdır. Məlumat üçün bildirək ki, ərəb ölkələri üzrə qeydə alınan orta göstərici 0,652-yə bərabərdir. Bu göstərici dünya üzrə orta göstəricidən (0,694) təqribən 6% azdır. 2012-ci ildə hesabatda 82-ci yerdə göstərilmiş Azərbaycanın insan inkişafı indeksi 0,734 əmsalı ilə qiymətləndirilmişdir. Müqayisə üçün bildirək ki, 1995-ci ildə açıqlanmış hesabatda Azərbaycan İİİ görə 174 ölkə arasında 99-cu yerə layiq görülmüş, İİİ isə 0,696 göstərilmişdir.

Dünya Bankının apardığı tədqiqatlar göstərir ki, dünya iqtisadiyyatında baş verən artımın 16%-i fiziki kapitalın, 20%-i təbii resursların, 64%-i isə insan kapitalının payına düşür. Neftlə zəngin ölkələrin əksəriyyətinin ÜMM formalaşmasında təbii resurslar üstün paya malikdir. 2009-cu il üzrə Azərbaycan üzrə yaradılmış ÜMM-in həcmində təbii resursların payı 32,7% olduğu halda, adambaşına düşən ÜDM həcmi isə 8890 ABŞ dollarına bərabər olmuşdur.

Hər bir ölkənin iqtisadi inkişafı, əhalisinin sosial tərəqqisi elmin və təhsilin inkişaf səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Dünyada gedən proseslər elmin inkişaf etdirilməsini, aparıcı texnologiyanın istifadə olunmasını, aparılan tədqiqat işlərinin nəticələrinin istehsalat tətbiq olunmasını, elmi tədqiqat və işləmələr sferasının müasir tələblərə cavab verən resurslarla təmin edilməsini, cəmiyyətin sosial-

iqtisadi inkişafında elmin rolunun artırılmasını tələb edir. Elmin təbiiqinin, innovasiya fəaliyyətinin genişlənməsinin sürətli inkişafı, xüsusən də az enerji tutumlu texnologiyaların yaranması, yeni enerji, xammal növlərinin mənimsənilməsi ənənəvi təbii ehtiyatlardan istifadənin xüsusi çəkisinin aşağı salır. Bu mənada hesab edirik neftdən əldə edilən gəlirlərin əsas hissəsi elmin və təhsilin inkişafına yönəldilməlidir.

Cədvəl 4

Ölkələr	25 yaş və ondan yuxarı əhali qrupunun təhsil səviyyəsi, %-lə (2000-2007-ci illər üzrə orta göstərici)			Təhsil xərclərinin ÜDM-də payı (2009)	Mənimsənilmiş təbii resurslar (ÜMM-də payı, %), (2009)
	ibtidai	ümumi orta və orta ixtisas	ali		
Venesuela	63,9	21,7	12,8	3,7	9,8
Səudiyyə Ərəbistanı	65,8	19,2	14,9	5,6	28,9
Kanada	23,7	38,1	38,2	4,8	2,3
Küveyt	74,4	17,3	8,3	3,8	
ABŞ	14,8	49	36,2	5,4	0,7
Qazaxıstan	29,5	56,1	14,4	3,1	22
Qətər	59	20,1	20,9	2,4	
Əlcəzair	92,1	7,6	-	4,3	16,9
Meksika	69,7	15,3	14,9	5,3	5,4
Azərbaycan	16,5	70,2	13,3	3,2	32,7
Norveç	14,5	53,8	31,7	6,6	10,6

Mənbə: Доклад о развитии человека 2009. s. 199-202 istifadə edilməklə tərtib edilmişdir.

Təcrübə göstərir ki, əhalinin təhsil səviyyəsi onların həyat tərzinin yaxşılaşmasına, pul gəlirlərinin artımına bilavasitə təsir edir, davamlı iqtisadi inkişafa zəmin yaradır. Yuxarıdakı cədvəldə neftlə zəngin ölkələrdə əhalinin təhsillə əhatə olunması, təhsilə çəkilən xərclərin ÜDM-də payı müqayisəli tədqiq olunmuşdur. Neftlə zəngin ölkələrdən Norveç, ABŞ, Kanada istisna olmaqla digər ölkələrdə təhsil indeksi aşağı həddə müəyyən edilmişdir.

İnsan potensialı yüksək inkişaf etmiş Norveç, ABŞ və Kanada kimi ölkələrdə 25 yaş və ondan yuxarı əhali qrupunun tərkibində ali təhsilli mütəxəssislərin üstün çəkisinə və 15 yaş, ondan yuxarı əhali qrupunun tam savadlılığına nail olunmuşdur. Bu səbəbdən bu

ölkələrdə 2010-cu ildə adambaşına ÜDM-in orta həcmi 32931 dollar (2005-ci ilin qiymətləri ilə) təşkil etmişdir.

Dünya iqtisadiyyatının sürətli inkişafı, əhalinin sayının artması, texnoloji irəliləyişlər və digər dəyişikliklər təbii olaraq enerjiyə və bilavasitə enerji resurslarına olan tələbatı sürətlə artırır. Beynəlxalq təşkilatların proqnozlarına görə yaxın on ildə ETT-nin inkişafı, əhalinin artımı, istehsalın yüksəlişi, ayrı-ayrı sahələrdə texnoloji irəliləyiş, innovasiya və s. ilə bağlı enerjiyə olan tələbat ən azı iki dəfə artacaqdır. Belə inkişaf isə təbii sərvətlərdən optimal istifadəni daha stimullaşdıracaqdır. Geofizik Kinq Hubbertin fikrincə, 1965-ci ildən 2023-cü ilədək (58 il ərzində) bəşəriyyət dünya ehtiyatlarını 89%-ni istehlak edəcəkdir. ABŞ professoru Ayvenqonun fikrincə, yer kürəsində bütün neft resursları aşkarlanmışdır. Tələbin təklifi üstələcəyi "kritik vaxt" isə 2000-2010-cu illər arası müşahidə ediləcək və həmin zamandan sonra hasilat nisbətən aşağı enəcəkdir. Dünya neft hasilatının tarixi inkişaf mərhələsini iki dövrə bölən rus akademiki V.N.Şelkacov 1920-ci ildən başlayaraq 1970-ci illərə qədər dünya neft hasilatının hər 10 il ərzində 2 dəfə artımla müşayiət olunduğunu və 1970-ci ildən isə onun artım tempinin enməyə məruz qaldığını diqqətə çəkir. Digər tanınmış neft araşdırıcıları, müvafiq kompaniyaların hesablamalarına görə dünyada hasilat rekordu 2010-2012-ci illərdə baş verəcək və sonradan bu templər tədricən reqressiv zolağa keçəcəkdir. Karbohidrogen resurslarının tükənməsi problemi qeyri-ənənəvi enerjidaşıyıcılarının axtarışı prosesinin sürətlənməsinə təkan vermişdir. Aparılan təhlillər bir daha göstərir ki, dünya yanacaq enerji sərvətləri tükənmə fazasına daxil olmuşdur. Bəşəriyyət orta və uzaq perspektivdə bu resurslardan daha səmərəli istifadə mexanizmlərini müəyyən etməlidir. Gələcəkdə əhalinin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə neft gəlirlərinin bir hissəsi alternativ enerji mənbələrinin formalaşmasına və müvafiq infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsinə yönəldilməlidir. E.Q.Moiseyevə görə, enerji təhlükəsizliyi ölkənin fəvqəladə və normal şəraitdə istehlakçıları enerji resursları ilə müvafiq keyfiyyətdə və qiymətdə təmin edəcək enerji müdafiə sisteminə malik olmasıdır.

Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən işlənib hazırlanan Qlobal Enerji Arxitektura Göstəriciləri İndeksində (Global Energy Architecture Performance Index Report) görə Azərbaycan 105 ölkə arasında 42-ci yerdə qərarlaşır. Bu indeks iqtisadi inkişaf, ətraf mühitin qorun-

ması və enerji təhlükəsizliyi sahəsində ölkələrin mövcud vəziyyətini qiymətləndirir. Hər üç sahəni birlikdə balanslı şəkildə inkişaf səviyyəsinə görə 105 dövlət arasında ən yaxşı yerdə Norveç, İsveç və Fransa dayanır. Neft ixrac edən ölkələrin birliyi olan OPEC-ə daxil olan dövlətlər, eləcə də, ABŞ (55-ci) heç ilk 50-ci sıraya da düşə bilməyib. Bunun səbəbi bu ölkələrdə ekoloji tarazlığın pozulması və ətraf mühitə vurulan ziyanla izah edilir.

Cədvəl 5

	105 ölkə arasında tutduqları yer	Qlobal Enerji Arxitektura İndeksi	İqtisadi artım və inkişaf əmsalı	Ətraf mühitin mühafizə əmsalı	Enerji təhlükəsizlik əmsalı
Norveç	1	0,75	0,67	0,63	0,95
Rusiya	27	0,61	0,58	0,54	0,71
Azərbaycan	42	0,59	0,47	0,51	0,78
Qazaxıstan	51	0,57	0,55	0,45	0,70
ABŞ	55	0,56	0,56	0,34	0,77
BƏƏ	87	0,44	0,38	0,22	0,73
Səudiyyə Ərəbistanı	90	0,44	0,31	0,38	0,62
Qətər	92	0,43	0,35	0,15	0,78
İran	96	0,42	0,22	0,36	0,68
Küveyt	95	0,42	0,35	0,16	0,76

Mənbə: The Global Energy Architecture Performance Index Report 2013: Executive Summary. World Economic Forum, 2013, s. 9 istifadə edilməklə tərtib edilmişdir.

Bu sahədə əsaslı tədqiqatlar aparmış Y.H.Həsəni neft və qeyri-neft sektorlarının tarazlı inkişafına, başqa sözlə neft gəlirlərindən səmərəli istifadə olunmasına nail olunması üçün ətraf mühitin qorunmasına və ekoloji tarazlığın saxlanmasına xərclərin artırılmasının zəruriliyini göstərir. Onun fikrincə, Azərbaycanda Neft Fondunun vəsaitlərinin bir qisminin bu məqsədlə istifadə olunması, kənd təsərrüfatı torpaqlarının yaxşılaşdırılmasına və emal sənayesinin inkişafı üçün xərclərin artırılması dolayı yolla təbii kapitalın bərpasına xidmət etdiyindən sahələrarası tarazlı inkişafa köməklik etmiş olardı.

Dövlətin iqtisadi funksiyaları dövlət idarəetməsinin mahiyyət və sosial məzmununu ifadə edən fəaliyyətin əsas istiqamətləridir. K.Makkonnelli və S.Bryu dövlətin iqtisadi funksiyalarını aşağıdakı

kimi təsnifləyirlər:

- Bazar iqtisadiyyatının səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə normativ-hüquqi bazanın təmin edilməsi;
- Antiinhisar siyasətinin həyata keçirilməsi, rəqabət mühitinin formalaşdırılması;
- Gəlirlərin, resursların yenidən bölgüsünün təmin edilməsi (büdcə gəlirlərinin artırılması, az təminatlı əhəlinin sosial müdafiəsi və s.)
- İqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi (məşğulluğun artırılması, işsizliyin və inflyasiyanın səviyyəsinin tənzimlənməsi)

Dövlətin sadalanan iqtisadi funksiyaları icra etməsi ölkədə iqtisadi artımı, insanların maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasını təmin edir. Məhz bu iqtisadi funksiyaları əsas tutaraq neft gəlirlərinin qeyri-neft sektoru üzrə iqtisadi artıma, büdcənin vergi daxilolmalarına, istehlak qiyməti indeksinə, işsizlik və məşğulluğa, orta aylıq əmək haqqına, yoxsulluq səviyyəsinə təsiri qiymətləndirilmişdir.

Bildiyimiz ki, neftin satışından əldə olunan gəlirlərin bir hissəsi gələcək nəsillər üçün ehtiyat vəsaitinin toplanması məqsədilə Neft Fonduna yığıldığı halda, bir hissəsi cari dövrdə iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilir. Ehtiyat vəsaitinin formalaşdırılmasına yönəldilən neft gəlirləri iqtisadi dövriyyə daxil olmur və ölkədəki sosial-iqtisadi vəziyyətə heç bir təsir göstərmir. Bu mənada neft sektorundan əldə edilən gəlirlərin qeyri-neft sektorunun inkişafına təsirini qiymətləndirmək üçün neft və qazın satışından daxil olan vəsaitlərin həcmi deyil, Neft Fondunun xərclərini əsas götürəcəyik. Artıq II fəsilə qeyd etdiyimiz kimi ölkədə neft gəlirlərinin bir hissəsi neft sənayesində fəaliyyət göstərən şirkətlərin vergi daxilolmaları hesabına formalaşır. Bu mənada neft gəlirləri dedikdə, Neft Fondundan iqtisadiyyata yönəldilən vəsaitlər, habelə neft sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlərin fəaliyyətindən tutulan vergilərin həcmi də nəzərə alınacaq.

Qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərə neft fondu xərclərinin təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi nəticəsi aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

$$\log(QNED) = 7.22 + 0.287 * \log(NFX) \quad (7)$$

$\text{prob} \quad (0.0) \quad (0.0)$
 $R^2 = 0.978 \quad R^2_{\text{adj}} = 0.972 \quad DW = 2.7$

T statistikasına əsasən demək olar ki, əmsalların standart səhv-

ləri əmsalların modulundan kiçik olduğu üçün qiymətin statistik əhəmiyyətliyi yüksəkdir. Determinasiya əmsalının $R^2=0.978$ olması onu göstərir ki, həmin faktorlar təddiq edilən 2000-2011-ci illərdə qeyri neft sektoru üzrə yaranmış əlavə dəyərin qiymətinin dəyişmə-sini 97,8% izah edir. Qalıqların orta kəmiyyətinin 2-ci tərtibdən dəyişməsi MA(2) vasitəsilə aradan qaldırılmışdır. Modelin nəticəsi göstərir ki, neft fondu xərclərinin 1 faiz artımı qeyri-neft sektoru üzrə yaradılmış dəyərin 0,3 faiz artımını təmin edir.

Neft gəlirlərinin qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-a təsirini ifadə edən asılılıq aşağıdakı kimi qiymətləndirilmişdir:

$$\log(\text{QN_UDM}) = 5.3 + 0.496 * \log(\text{NG}) \quad (8)$$

prob (0.0) (0.0)
 $R^2=0.96, R^2_{\text{adj}}=0.96, DW=1.38$

(8) modelinə görə qeyri-neft ÜDM-in neft gəlirlərinə görə elastiklik əmsalı 0.496-dir. Yəni, neft gəlirlərinin 1 faiz artımı qeyri-neft UDM-ni təxminən 0,5 faiz artırır. DW-nın 2-yə bərabər olmaması isə bu nəticənin uzun müddətli dövrdə davam etməyəcəyini göstərir. Neft gəlirlərinin ölkə üzrə vergi daxilolmalarının həcminə təsirini xarakterizə edən ekonometrik qiymətləndirmə aşağıdakı kimidir:

$$\log(\text{VD}) = 3.1491 + 0.62 * \log(\text{NG}) \quad (9)$$

prob (0.0) (0.0)
 $R^2 = 0.991, R^2_{\text{adj}}=0.989, DW = 2$

Modelin adekvatlıq ölçüsü olan $R=0.991$ olması onu göstərir ki, aproksimasiya səviyyəsi yüksəkdir. DW kəmiyyətinin 2.04 olması onu göstərir ki, qalıqların avtokorelyasiyası mövcud deyil. Beləliklə, neft gəlirlərinin bir faiz artımı dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının 0.61% artımını təmin etmişdir.

Neft gəlirlərinin istehlak qiyməti indeksinə təsiri aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$\log(\text{IQİ}) = -0.113 + 0.026 * \log(\text{NG}) \quad (10)$$

prob (0.0) (0.0)
 $R^2 = 0.998, R^2_{\text{adj}}=0.997, DW = 2,4$

İqtisadiyyata yönəldilən neft gəlirlərinin bir faiz artımı infilyasiyanı 0.026% artımına səbəb olmuşdur.

Neft gəlirlərinin məğulluğa təsirini müəyyən edən asılılıq aşağıdakı kimidir:

$$\log(M) = 1.199 + 0.029 * \log(\text{NG}) \quad (11)$$

prob (0.0) (0.0)
 $R^2 = 0.938, R^2_{\text{adj}}=0.932, DW = 1.14$

Modeldən görüldüyü kimi neft gəlirlərinin bir faiz artımı məşğulların sayını 0.03% artırmışdır.

2000-ci ildən etibarən əmək haqlarının qaldırılması və sosial müavinətlərin ödənilməsi üçün transferlərin artırılması üzrə geniş miqyaslı investisiya proqramlarının icrası yoxsulluğun əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasına gətirib çıxarmışdır. Təhlil olunan 2001-2011-ci illər ərzində Azərbaycanda yaşayış səviyyəsi nisbətən yaxşılaşmış, yoxsulluq həddi 4,5 dəfə artaraq 2011-ci ildə 107,2 manat təşkil etmişdir. Ölkədə yoxsulluğu həddi və ondan aşağı yaşayan əhəlinin sayı isə 2001-ci ilə nisbətdə 5,7 dəfə azalaraq 2011-ci ildə 692,4 min nəfərə çatmışdır. Nəticədə ölkədə yoxsulluq səviyyəsi 2001-ci ilə müqayisədə 41,4 faiz bəndi azalaraq 2011-ci ildə 7,6% təşkil etmişdir.

Neft gəlirlərinin yoxsulluğa təsirinin qiymətləndirilməsindən alınan reqressiya tənliyi aşağıdakı kimidir:

$$\log(\text{YOXSUL_E}) = 4.148 - 0.468 * \log(\text{NG}) \quad (12)$$

prob (0.0) (0.0)
 $R^2 = 0.959, R^2_{\text{adj}}=0.949, DW = 1.66$

Neft gəlirlərinin bir faiz artımı yoxsulluğun 0,47% azalmasına səbəb olmuşdur.

Qeyd edək ki, həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar nəticəsində ölkədə ev təsərrüfatlarında ayda adambaşına düşən gəlirlərin həcmi 2000-ci ilə nisbətdə 4,5 dəfə artaraq 166 manat təşkil etmişdir. Neft gəlirlərinin ev təsərrüfatlarında ayda adambaşına düşən gəlirlərə təsiri

$$\log(\text{E_AG}) = 1.949 + 0.345 * \log(\text{NG}) \quad (13)$$

prob (0.0) (0.0)
 $R^2 = 1, R^2_{\text{adj}}=1, DW = 1.39$

modeli ilə müəyyən edilmişdir.

Neft gəlirlərinin bir faiz artımı əhəli gəlirlərinin 0,35% artımına səbəb olmuşdur.

Dissertasiya işində əldə olunmuş əsas nəticələr aşağıdakılardır:

- 1) BP-nin rəsmi göstəricilərinə müvafiq aparılan hesablamalarına görə dünyada 2011-ci ildə kəşf edilmiş ehtiyatların bu tendensiya ilə istismarı təbii sərvətin 54 ilə qədər tükənəcəyini göstərir.

Azərbaycan üzrə müvafiq göstərici 21 ilə bərabərdir. Bu mənada neft sazişlərinin sayının artırılmasına, yeni sazişlərin imzalanmasına yol verilməməlidir. Belə ki, neft və HPB sazişləri haqqında müvafiq qanunlar olmadığından və belə sazişlər üçün ümumi çərçivələr müəyyən edilmədiyindən indiyədək imzalanan ayrı-ayrı müqavilələrin şərtləri bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənib. Buna görə də neft və HPB sazişləri haqqında müvafiq qanunlar işlənilib hazırlanmalı, gələcək sazişlər (ehtiyac yaranarsa) həmin qanunlara əsasən bağlanmalıdır.

- 2) Neft sektorunda əlavə dəyərin Kobb-Duqlas istehsal funksiyası vasitəsilə qiymətləndirilməsi nəticəsində müəyyən edilmişdir ki neft sektorunda əsas fondların bir faiz artımı əlavə dəyərin 0,5%, işçilərin bir faiz artımı əlavə dəyərin 0,5% artımını təmin edir. Zamanla əlaqədar elmi texniki tərəqqi isə neft sektorunda əlavə dəyərin yaranmasına 19,72% təsir göstərir. Təhlil olunmuş modelə əsasən demək olar ki, neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyərdə istehsal amili kimi mürəkkəb əməyin iştirak payı və əsas fondların iştirak payı eyni çəkiyə malikdir.
- 3) Dünya bazarında bir barel neftin satış qiymətinin bir dollar qalxması ÜDM-in 598 dollar manat artımını təmin etmişdir.
- 4) Neft sektoruna qoyulan investisiyanın 1% artımı neft sektorunda əlavə dəyərin 1,09% artımını, bir barel neftin satış qiymətinin bir dollar artımı isə əlavə dəyərin 0.005% artımını təmin edir. Qeyri neft sektoruna yönəldilən investisiyaların 1% artımı qeyri-neft sektorunda əlavə dəyərin 0,6% artmasına səbəb olmuşdur.
- 5) Neft fondunun xərclərinin 1 faiz artımı qeyri-neft sektoru üzrə yaradılmış əlavə dəyərin 0,29 faiz artımını təmin etmişdir.
- 6) Neft gəlirlərinin bir faiz artımı qeyri-neft sektoru üzrə ümumi daxili məhsulun 0,5%, dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının 0,61%, infilyasiyanı 0,03%, məşğulların 0,03%, ev təsərrüfatlarında ayda adambaşına düşən gəlirlərin 0,35% artımını təmin etmiş, yoxsulluğun 0,47 % azalmasına səbəb olmuşdur.

Dissertasiya işinin əsas nəticələri aşağıdakı elmi işlərdə öz əksini tapmışdır:

1. C.Q.Musayeva. Azərbaycanın neft hasilatı və neft gəlirləri // Milli iqtisadiyyatın problemləri (məqalələr toplusu), II Buraxılış, Bakı: Elm, 2007, s. 312-318

2. C.Q.Musayeva. Təbii sərvətlərlə zəngin ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafına dair // AMEA İqtisadiyyat xəbərləri, Humanitar və ictimai elmlər seriyası, Bakı, № 2-2007, s. 178-182
3. C.Q.Musayeva. Роль эффективное управление нефтяных доходов в экономическом развитии Азербайджана / Актуальные проблемы экономики и совершенствования правового регулирования в экономике, 2-я Международной научно-практической конференции, Часть 2, Пятигорск, 2009, s. 92-98
4. C.Q.Musayeva. Ümumi daxili məhsulun neftin dünya qiymətindən asılılığının ekonometrik qiymətləndirilməsi // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat elmləri seriyası, Bakı 2009, s. 149-153
5. C.Q.Musayeva. Эконометрическая оценка влияния прибыли в нефтяном секторе экономики на развитие других секторов // Экономист, Украина, 2010, № 5, s. 49-51
6. C.Q.Musayeva. Neft sektorunda əlavə dəyərin əsas fondlardan və məşğullardan asılılığının Kobb-Duqlas istehsal funksiyası ilə qiymətləndirilməsi // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat elmləri seriyası, Bakı 2011, s. 45-49
7. C.Q.Musayeva. Azərbaycanın neft sərvəti və neft müqavilələrinin iqtisadi əhəmiyyəti // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat elmləri seriyası, Bakı 2012, № 4
8. C.Q.Musayeva. Neft gəlirlərinin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Elmi Əsərləri, III Buraxılış, Bakı 2013, № 3

Моделирование эффективного использования нефтяных доходов

РЕЗЮМЕ

Во введении обосновывается актуальность темы, выбор объекта исследования, определяются цели и задачи, объект и предмет исследования, а также указывается научная новизна, информационная база и практическая значимость работы.

В первой главе диссертационной работы было изучено влияние доходов от природных ресурсов на развитие экономики и рассмотрены теоретико-методологические основы моделирования эффективного использования нефтяных доходов. Автор, изучая опыт различных стран, выявил социально-экономические проблемы, образованные во время добычи природных ресурсов и исследовал создание нефтяных фондов и их механизмы функционирования.

Во второй главе был проведен анализ экономического значения нефтяных контрактов, современного состояния добычи и использования нефти. На основе функции производства Кобб-Дугласа, автором показано влияние факторов производства на формирование добавленной стоимости в нефтяном и ненефтяном секторе, а также влияние капиталовложений на добавленную стоимость в них.

Третья глава была посвящена основным направлениям роста рационального использования нефтяных доходов и эконометрической оценке влияния доходов с нефтяного сектора на развитие ненефтяного сектора, были разработаны и предложены научно обоснованные рекомендации по эффективному использованию денежных средств Нефтяного Фонда. В диссертационной работе были также исследованы признаки «Голландского синдрома», обсуждены предусмотренные меры по «Долгосрочной стратегии по использованию нефтяных и газовых доходов» и проведен анализ их влияния на развитие ненефтяного сектора.

В заключительной части работы даны выводы и предложения, полученные в результате проведенного исследования.

Modeling of the effective use of oil revenues

SUMMARY

In the introduction the relevance of the topic and the selection of the research object, defined goals and objectives, the object and subject of study, but also indicates scientific innovation, information base, the practical significance of the work.

In the first chapter of the thesis was to study the effect of income of natural resources for economic development and discussed the theoretical and methodological bases of modeling problems of effective use of oil revenues. The author, studying the experience of different countries, revealed the socio-economic problems generated during the extraction of natural resources and explored the creation of oil funds and their mechanisms of functioning.

In the second chapter we analyze the economic value of oil contracts, the current state of production and use of oil. In this chapter, based on the production function Cobb - Douglas, the author is given the influence of factors of production in the formation of value added in the oil and non-oil sectors and the impact of investment on the value added in these sectors.

The third chapter was devoted to the main areas of improving the rational use of oil revenues and an econometric assessment of the impact of income from the oil sector to development non-oil sectors were developed and implemented evidence-based guidelines for the effective use of funds of the Oil Fund. This thesis had been investigated processes that have taken place in Azerbaijan on the grounds of "Dutch disease", discussed the measures envisaged "Long-term strategies for the use of oil and gas revenues" and analyze their impact on the development of non-oil sector.

In the final part of the paper are summarized conclusions and suggestions received as a result of the study.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ДЖАМИЛЯ ГАЗАНФАР КЫЗЫ МУСАЕВА

**МОДЕЛИРОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОГО
ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НЕФТЯНЫХ ДОХОДОВ**

5302.01 – Эконометрия

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по экономике**

БАКУ – 2013